

دانشگاه باقر العلوم «علیه السلام»

دانشکده: علوم سیاسی، اجتماعی، تاریخ و مدرسی معارف اسلامی

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته: جامعه شناسی

عنوان:

نقش فرد در ساختارهای اجتماعی از دیدگاه قرآن (با تاکید بر تفسیر المیزان و تسنیم)

استاد راهنما:

دکتر حمید پارسانیا

استاد مشاور:

دکتر شمس الله مریجی

نگارش:

زهرا سادات میر تاج الدینی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به:

ساحت پاک چهارده ستاره فروزان آسمان عصمت و طهارت

که باطلو عثمان ساختارهای اجتماعی اتحادی را در هم شکستند.

و بدیه ای است به:

مقام معظم رهبری که سخنان روشنگرانه شان انگیزه ایجاد این پژوهش شد.

تقدیرنامه

اورا شاگرم که توانایی ام داد

تا بتوانم این پروژه را با فضل و عنایت او به ثمر برسانم. هر چند شمره‌ی کارم ملو از کاستی ناست اما اگر آن را ارزشی باشد، به تاهی بزرگوارانی که راهنمایی های علمی آنان ره گشایم بوده مدیون، بسم و از استادان ارجمندم جناب آقای دکتر پارسانیا که به عنوان راهنما قبول زحمت فرموده و جناب آقای دکتر میرحجی که مشاوره این پیمان نامه را بر عهده داشته اند و با مساعدت های عالمانه خود مراد انجام آن یاری رسانده اند کمال تشکر را دارم.

در پیمان از تاهی عزیزان و فرزندان دلبندم که اگر بهت و تلاش مضاعف آن نبوده، این اثر بهرگز به وجود نمی آمد، صمیمانه سپاسگزار می نمایم.

به ویژه از همسر گرامیم که در تمامی مراحل تحصیل تنها مشوق، همراه و یاورم بوده و کاستی ها و نقایص مرا تحمل کرده اند، بی نیابت قدر دانی می کنم.

چکیده

یکی از اساسی‌ترین موضوعاتی که در شناخت جامعه نقش تعیین‌کننده‌ای دارد، اصالت فرد یا جامعه و رابطه متقابل آنهاست. در پاسخ به این پرسش که «جامعه چیست؟»، می‌توان به سه رویکرد اشاره کرد: رویکرد اول جامعه را کلیتی ماورای افراد در نظر گرفته و آنرا فراتر از حاصل جمع افراد می‌داند، بنابراین جامعه ماهیتی ویژه دارد که نمی‌توان آن را با خصوصیات تک تک افراد جامعه مرتبط ساخت. مکاتب ساخت‌گرایی، کارکردگرایی و ستیزگرایی عمدتاً در ذیل چنین برداشتی از جامعه قابل فهمند. رویکرد دوم برآنست که جامعه چیزی جز برآیند افراد تشکیل‌دهنده آن نیست لذا هر پدیده اجتماعی در تحلیل نهایی پدیده فردی است. این رویکرد، جامعه را حاصل جمع کمی افراد می‌داند و حداکثر به مطالعه پدیده‌های اجتماعی در قالب روان‌شناسی اجتماعی می‌پردازد. مکاتبی همچون مبادله و رفتارگرایی به این برداشت از جامعه نزدیکند. رویکرد سوم، نه جامعه را واقعیتی ثابت و شی‌شده در خارج و نه آنرا حاصل جمع وجود تک تک افراد، بلکه حاصل یک فرآیند و ناشی از تداوم تعامل میان افراد و گروه‌های اجتماعی می‌داند و لذا هر پدیده اجتماعی، نتیجه یک مجموعه روابط متقابل میان کنشگران است. جامعه در این حال واقعیتی سیال و هر لحظه در حال آفرینش است. دیدگاه‌های کنش متقابل نمادین، پدیدارشناسی و عاملیت ساختار در این نحله قرار می‌گیرند. دیدگاه قرآن به دلیل داشتن مبانی هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و انسان‌شناسی متفاوت با این رویکردها متفاوت بوده و اصالت را از آن فرد و جامعه هر دو می‌داند، انسان در بینش قرآن دارای فطرت الهی، آگاه، آزاد، مختار، مسئول و مکلف بوده و علی‌رغم وجود ساختارهای اجتماعی، تصمیم‌گیرنده نهایی، خود فرد است و حتی مأمور به تغییر ساختارهای موجود می‌باشد.

واژگان کلیدی:

فرد، جامعه، اصالت، جامعه‌گرایی، فردگرایی

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات و مفاهیم.....	10
بخش اول: طرح تحقیق.....	11
1- بیان مساله:.....	11
2- اهمیت موضوع و ضرورت پژوهش.....	13
3- پیشینه پژوهش.....	16
4- سؤال اصلی.....	17
5- سؤالات فرعی.....	17
6- اهداف پژوهش.....	18
7- پیش فرضهای پژوهش.....	18
8- روش پژوهش:.....	18
9- ابزار گردآوری اطلاعات.....	19
10- سازماندهی پژوهش.....	19
بخش دوم : مفهوم شناسی.....	21
1-2- نقش (Role):.....	21
2-2- فرد (Agent):.....	21
2-2-1- انسان:.....	22
2-3- ساختار اجتماعی (Social Structure):.....	23
2-4- جامعه:.....	23
2-4-1- واژه‌های مترادف با مفهوم جامعه در قرآن.....	24

- 24 ..... 2-4-1-1 - قوم: قوم:
- 25 ..... 2-4-1-2 - قریه: قریه:
- 25 ..... 2-4-1-3 - ناس: ناس:
- 25 ..... 2-4-1-4 - ملت: ملت:
- 26 ..... 2-4-1-5 - امت: امت:
- 26 ..... 2-4-1-6 - طائفه: طائفه:
- 27 ..... 2-5-1 - اصالت: اصالت:
- 27 ..... 2-5-1-1 - اصالت به مفهوم فلسفی؛ فلسفی؛
- 27 ..... 2-5-2 - اصالت به مفهوم حقوقی؛ حقوقی؛
- 28 ..... 2-5-3 - اصالت به مفهوم اجتماعی؛ اجتماعی؛
- 29 ..... 2-6-1 - اقسام ترکیب جامعه: جامعه:
- 29 ..... 2-6-1-1 - ترکیب اعتباری جامعه: جامعه:
- 29 ..... 2-6-2 - ترکیب حقیقی جامعه: جامعه:

فصل دوم: دیدگاه‌های نظری در باره فرد و جامعه.....

مقدمه.....

1- فراتحلیل چیست؟.....

2- انگاره چیست؟.....

بخش اول: دیدگاه متفکران غربی در باره فرد و جامعه.....

مبانی معرفتی غرب.....

1-4-1 - هستی شناسی: «سکولاریسم».....

1-4-2 - معرفت شناسی: «روشنگری».....

1-4-3 - انسانشناسی: «امانیسم».....

تاثیر مبانی معرفتی غربی بر نظریه‌پردازی‌های اجتماعی

defined.

1- روش شناسی: «غلبه حسگرایی یا پوزیتیویسم»

defined.

Error! Bookmark not defined......2- جداسازی ارزش از واقعیت

Error! Bookmark not defined......3- نسبیّت گرایي ارزشي

Error! Bookmark not defined......4- فردگرایی

Error! Bookmark not defined......5- ظهور لیبرالیسم

Error! Bookmark not defined.... گفتار اول: اصالت جمع یا انگاره جامعه‌گرایی

Error! Bookmark not defined......1-1-1 ادعای انگاره جامعه‌گرایی

Error! Bookmark not defined......1-1-2 وجود جامعه از دیدگاه متفکران جامعه‌گرا:

not defined.

Error! Bookmark not defined......1-1-2-1 مونتسکیو (1755-1689)

defined.

Error! Bookmark not defined......1-1-2-2 اگوست کنت (1857-1798)

not defined.

Error! Bookmark not defined......1-1-2-3 امیل دورکیم (1917-1858)

defined.

Error! Bookmark not defined......1-1-3-2 رهیافت کلی دورکیم:

defined.

Error! Bookmark not defined......1-1-3-3 رویکردهای نظری مبتنی بر جامعه‌گرایی:

defined.

Error! Bookmark not defined......1-1-3-1 ساختارگرایی

Error! Bookmark not defined......1-1-3-2 کارکردگرایی

Error! Bookmark not defined......1-1-3-3 ستیزگرایی

Error! Bookmark not defined......1-1-4 اشکالات وارد بر نظریه جامعه‌گرایی:

defined.

Error! Bookmark not defined...... گفتار دوم: اصالت فرد یا انگاره فردگرایی

Error! Bookmark not defined......1-1-2-1 فردگرایی در حوزه اجتماع:

Error! Bookmark not defined......1-1-2-2 ادعای انگاره فردگرایی

Error! Bookmark not defined. 3-2-1 وجود جامعه از دیدگاه متفکران فردگرا

Error! Bookmark not defined. 1-3-2-1 اسپنسر (1820-1903)

Error! Bookmark not defined. 2-3-2-1 ماکس وبر (1864-1920)

Error! Bookmark not defined. 3-3-2-1 جورج زیمل (1858-1918)

Error! Bookmark not defined. 4-2-1 رویکردهای نظری مبتنی بر فردگرایی

Error! Bookmark not defined. 1-4-2-1 رفتارگرایی

Error! Bookmark not defined. 2-4-2-1 مبادله

Error! Bookmark not defined. 5-2-1 اشکالات وارد بر نظریه فردگرایی

Error! Bookmark not defined. گفتار سوم: اصالت فرد و جامعه یا انگاره تعاملی و تلفیقی

Error! Bookmark not defined. 1-3-1 رویکردهای مبتنی بر انگاره تعاملی تلفیقی

Error! Bookmark not defined. 1-1-3-1 موج اول:

Error! Bookmark not defined. 1-1-1-3-1 کنش متقابل

Error! Bookmark not defined. 2-1-1-3-1 پدیدار شناسی

Error! Bookmark not defined. 3-1-1-3-1 اگزیزتانیسیالیسم یا جامعه شناسی وجودی:

Bookmark not defined.

Error! Bookmark not defined. 2-3-1 موج دوم:

Error! Bookmark not defined. 1-2-3-1 عاملیت ساختار یا دیالیتیک فرد و جامعه

Bookmark not defined.

Error! Bookmark not defined. بخش دوم: دیدگاه متفکران مسلمان درباره فرد و جامعه

Error! Bookmark not defined. مبانی معرفتی اسلام:

Error! Bookmark not defined. 1-4-2- هستی شناسی: «قدسی و توحیدی»

Error! Bookmark not defined. 2-4-2- معرفتشناسی: «رنالیسم توحیدی»

Error! Bookmark not defined. 3-4-2- انسان شناسی اسلام: « مبتنی بر فطرت الهی »

Error! Bookmark not defined. گفتار اول: اصالت جامعه یا انگاره جامعه‌گرایی

Error! Bookmark not defined. گفتار دوم: اصالت فرد یا انگاره فردگرایی.....

Error! Bookmark not defined. 1-2-2- آیت الله مصباح یزدی (1313)

Error! Bookmark not defined. گفتار سوم: اصالت فرد و جامعه یا انگاره تعاملی تلفیقی

2-3-1- علامه طباطبایی (1360-1281) و شهید مطهری (1358-1298)

Error! Bookmark not defined......(1298)

Error! Bookmark not defined. فصل سوم: دیدگاه قرآن در باره فرد و جامعه.....

Error! Bookmark not defined......مقدمه

Error! Bookmark not defined......بخش اول: انسان از دیدگاه قرآن.....

Error! Bookmark not defined......گفتار اول: ماهیت انسان.....

Error! Bookmark not defined......1-1-1- حقیقت وجودی انسان:.....

Error! Bookmark not defined......2-1-1- انسان و معاد.....

Error! 1-1-2- رابطه بین عمل انسان و حیات ابدی

Bookmark not defined.

Error! Bookmark not defined. گفتار دوم: نظریه فطرت یا سرشت مشترک انسانی

Error! Bookmark not defined......1-2-1- تعریف فطرت.....

Error! Bookmark not defined......2-2-1- تقسیم‌بندی فطرت.....

Error! Bookmark not defined......1-2-2-1- ادراکات و شناختها؛ فطریات نظری

not defined.

Error! 1-2-2-2-2- خواسته‌ها و گرایش‌ها؛ فطریات عملی

Bookmark not defined.

Error! Bookmark not 1-2-2-2-1- گرایش‌های فطری مثبت

defined.

Error! Bookmark not 1-1-2-2-2-1- خداجویی

defined.

Error! Bookmark not 2-1-2-2-2-1- کمال جویی

defined.

Error! Bookmark not 3-1-2-2-2-1- وجدان

defined.

Error! Bookmark not 4-1-2-2-2-1- خودآگاهی

defined.

Error! 5-1-2-2-2-1- شناسایی خوب و بد

Bookmark not defined.

Error! 6-1-2-2-2-1- کرامت و شخصیت

Bookmark not defined.

Error! 7-1-2-2-2-1- مسئولیت و تکلیف

Bookmark not defined.

Error! 8-1-2-2-2-1- آزادی، اراده و اختیار

Bookmark not defined.

Error! Bookmark not 9-1-2-2-2-1- هدایت

defined.

Error! Bookmark not 10-1-2-2-2-1- خلافت

defined.

Error! Bookmark not 2-2-2-2-1- گرایش‌های فطری منفی

defined.

Error! 1-2-2-2-2-1- شتابزدگی و مجادل‌گری

Bookmark not defined.

Error! Bookmark not 2-2-2-2-2-1- حرص و بخل

defined.

Error! Bookmark 3-2-2-2-2-1 ضعف و ناتوانی

not defined.

Error! Bookmark not 4-2-2-2-2-1 نفس اماره

defined.

Error! Bookmark not defined...... نتیجه

Error! Bookmark not 3-2-1 دو مسئله متفرع بر پذیرش فطرت

defined.

Error! Bookmark 1-3-2-1 قرآن و مساله از خود بیگانگی انسان

not defined.

Error! 2-3-2-1 شکلگیری هویت و شخصیت انسان

Bookmark not defined.

Error! 1-2-3-2-1 فطرت و شکلگیری هویت فردی

Bookmark not defined.

Error! 2-2-3-2-1 چگونگی تاثیر ساختارها بر انسان

Bookmark not defined.

3-2-3-2-1 نقش فرد در تغییر ساختارهای اجتماعی

Error! Bookmark not defined......

1-3-2-3-2-1 جایگاه عمل انسان در نظام هستی

Error! Bookmark not defined......

Error! Bookmark not defined...... نتیجه

Error! Bookmark not defined.... گفتار سوم: مصادیق قرآنی تاثیر فرد بر جامعه

Error! Bookmark not defined...... 1-3-1 تاثیر نخبگان

1-1-3-1 پیامبران؛ نخستین منادیان اجتماع، ایجاد وحدت و

Error! Bookmark not defined...... اختلاف زدایی

Error! Bookmark 2-1-3-1 تاثیر قدرتمندان سیاسی بر جامعه

not defined.

Error! Bookmark not 2-3-1 اجرای اوامر و فرامین اجتماعی الهی

defined.

Error! Bookmark not defined...... 1-2-3-1 جهاد

Error! Bookmark not defined. 1-3-2-2-2- امر به معروف و نهی از منکر

defined.

Error! Bookmark not defined. 1-3-2-3- مشورت

Error! Bookmark not defined. 1-3-3-3- جلوه‌هایی از اعمال اراده انسان

defined.

Error! Bookmark not defined. 1-3-3-1- حضرت موسی(ع)

Error! Bookmark not defined. 1-3-3-2- آسیه همسر فرعون

Error! Bookmark not defined. 1-3-3-3- مومن آل فرعون

Error! Bookmark not defined. 1-3-3-4- ایمان آوردن ساحران

defined.

Error! Bookmark not defined. 1-3-3-5- مومن آل یس

Error! Bookmark not defined. بخش دوم: جامعه از دیدگاه قرآن

Error! Bookmark not defined. گفتار اول: ویژگیهای جامعه

Error! Bookmark not defined. 2-1-1- آیات قرآنی موید اصالت جامعه

defined.

Error! Bookmark not defined. 2-1-2- ماهیت جامعه

Error! Bookmark not defined. 2-1-3- هویت جامعه

Error! گفتار دوم: نقش افراد در تغییر ساختارهای اجتماعی از دیدگاه قرآن

Bookmark not defined.

Error! Bookmark not defined. 2-2-1- سنتهای اجتماعی

Error! 2-2-1-1- سنت تغییر جوامع بر اساس تغییر فرهنگ

Bookmark not defined.

Error! Bookmark not defined. 2-2-1-2- سنت ظهور و سقوط امته

defined.

Error! Bookmark not defined. 2-2-2- عوامل موثر بر تغییر جوامع

Error! Bookmark not defined. 2-2-2-1- عوامل شکوفایی جامعه

defined.

Error! 2-2-2-1-1- سهم وحی الهی در تعالی جامعه

Bookmark not defined.

Error! Bookmark not defined. 2-1-2-2-2 اتحاد و وحدت

defined.

Error! Bookmark not defined. 3-1-2-2-2 صبر و استقامت

defined.

Error! Bookmark not defined. 4-1-2-2-2 محبت و تالیف قلوب

not defined.

Error! 5-1-2-2-2 امر به معروف و نهی از منکر

Bookmark not defined.

Error! Bookmark not defined. 2-2-2-2 عوامل انحطاط جامعه از نگاه قرآن

not defined.

Error! Bookmark not defined. 1-2-2-2-2 اختلاف و تفرقه

defined.

Error! 2-2-2-2-2 ظلم و تعدی به حقوق دیگران

Bookmark not defined.

Error! Bookmark not defined. 3-2-2-2-2 جهل

Error! Bookmark not defined. 4-2-2-2-2 اسراف و تبذیر

defined.

Error! 5-2-2-2-2 رفاهطلبی و زیادهخواهی

Bookmark not defined.

Error! Bookmark not defined. 6-2-2-2-2 تقلید غیر محققانه

defined.

Error! Bookmark not defined. 7-2-2-2-2 کفر و انکار حقیقت

not defined.

Error! Bookmark not defined. گفتار سوم: مصادیق قرآنی تاثیر جامعه بر افراد...

Error! Bookmark not defined. 1-3-2 تاثیر ساختار اجتماعی بر افراد

Error! Bookmark not defined. 1-1-3-2 رابطه عصبیت و تجاوزگری

defined.

Error! 2-1-3-2 پسر نوح(ع) و همسران نوح و لوط علیهماالسلام

Bookmark not defined.

Error! Bookmark not defined. 3-1-3-2- گوسالهپرستی بنیاسرائیل

defined.

2-3-2- ضرورت حفظ و تقویت ارزش های درونی شده با دوری از محیط

Error! Bookmark not defined......اجتماعی فاسد

Error! Bookmark not defined......1-2-3-2- اصحاب کهف

Error! Bookmark not defined. 3-3-2- وجود رابطه دیالیتیک بین کنش و ساختار

not defined.

Error! Bookmark not defined......جمع بندی و نتیجه گیری

Error! Bookmark not defined......ره آورد

Error! Bookmark not defined. الگوی نظری نقش فرد در ساختارهای اجتماعی

defined.

Error! Bookmark not defined. الگوی نظری نقش فرد در ساختارهای اجتماعی

defined.

Error! Bookmark not defined......راهکارها و پیشنهادات

Error! Bookmark not defined......فهرست منابع

Error! Bookmark not defined......الف) منابع اصلی

Error! Bookmark not defined......1- کتابها

Error! Bookmark not defined......2- مقالات

Error! Bookmark not defined......3- پایان نامه

Error! Bookmark not defined......ب) منابع پژوهشی

Error! Bookmark not defined......1- کتابها

Error! Bookmark not defined......2- مقالات

فصل اول:

کلیات و مفاهیم

بخش اول: طرح تحقیق

1- بیان مساله:

مساله اصالت فرد یا جامعه از مسایل محوری و بنیادین جامعه‌شناسی به‌شمار می‌رود، زیرا اگر قایل به اصالت هر کدام از طرفین یا اصالت هر دو طرف باشیم، در آن صورت ملزومات و احکام خاصی بر هر کدام از سه شق بار می‌شود که بر نحوه استنباط و تحلیل ما از کنش‌ها و پدیده‌های اجتماعی موثر خواهد بود. در واقع ارتباط این موضوع با بعضی از مباحث جامعه‌شناسی، یک ارتباط مبنایی و ریشه‌ای است. به عبارت واضح‌تر، بدون نقد و بررسی موضوع اصالت فرد یا جامعه و بدون داشتن یک جهت‌گیری خاص در مورد آن، پرداختن به موضوعات دیگر جامعه‌شناسی و ارایه نظریه درباره آن‌ها، فاقد استحکام منطقی است. بعضی از جامعه‌شناسان هم به اهمیت این موضوع اعتراف نموده و برای آن نقش زیربنایی قایل شده‌اند. الکس اینکلس در این زمینه می‌گوید:

«هرگاه ما چنین پنداریم که جامعه، مخصوصاً برای تامین نیازمندی‌های فرد به وجود آمده است، مطالعات ما درباره مسایل مهم جامعه‌شناسی به صورت خاص در می‌آید و برعکس، هرگاه مقرر کنیم جامعه، نخستین هدف حیات است و فرد برای تامین نیازمندی‌های جامعه به-وجود آمده است، چگونگی مطالعات ما به کلی تغییر می‌کند.»¹

به‌طور کلی پاسخ‌های داده شده به این سوال را می‌توان به سه دسته تقسیم نمود:

1- مارکس اینکلس، جامعه‌شناسی چیست؟، مشفق همدانی، تهران، سیمرخ، 1353، ص 56

جامعه گرایی:

کسانی که اصالت را از آن جامعه دانسته و فرد را تابع آن می دانند معتقدند که چون هر فرد انسانی در مرحله‌ای از تاریخ، در جامعه‌ای متولد شده و از همان نخستین روز هویتش در آن جامعه شکل می‌گیرد، محیط اجتماعی‌اش در تعیین طرز فکر او تاثیری تام دارد و هیچ رفتار صرفاً فردی نداشته، تمام افکار و احساسات و تصمیم‌های او تحت تاثیر اوضاع اجتماعی رخ می‌دهد و اراده فرد توانایی ایستادگی در برابر جامعه را ندارد، بلکه همواره تابعی از آن است (روسک، 1355: ص 333).¹

فردگرایی:

در برابر آن‌ها اتمیست‌ها (فردگرایان) بر این اندیشه پا می‌فشارند که، افراد عاملان خودراهر هستند، لذا صفات و فعالیت‌های افراد (از جمله تمنیات، انگیزه‌ها و انتخاب‌های آنان) را در کانون توجه قرار می‌دهند تا از آن راه بتوانند رفتار انسانی را توضیح بدهند. در نظر اتمیست‌ها جامعه نهایتاً شاکله‌ای از افراد تشکیل دهنده آن است، به همین دلیل آنان معتقدند که کل‌های اجتماعی قابل تقلیل به فعالیت افراد تشکیل دهنده آن‌ها هستند و بر همین اساس می‌توان این کل‌های اجتماعی را توضیح داد، همان‌گونه که فردیش فون هایک می‌نویسد:

«برای فهم پدیده‌های اجتماعی، راه دیگری جز فهم اعمال افراد در قبال دیگران که بر اساس رفتار قابل انتظار از آن‌ها صورت می‌گیرد، وجود ندارد (فون هایک، 1949:6).»²

تعاملی یا تلفیقی:

دیدگاه سوم که به رویکرد تلفیقی یا تعاملی مشهور است، آن دسته از نظریه‌پردازانی هستند که هم انسان را موجودی هدفمند، دارای آگاهی، ادراک و تاثیرگذار بر ساختارهای اجتماعی دانسته و هم ساختارها را فرم‌دهنده و سازمان‌بخش کنش‌ها و روابط انسانی می‌دانند،

1- حسین سوزنچی، اصالت فرد یا جامعه یا هر دو؟، *قیسات*، شماره 42، سال 11 (زمستان 1385)، ص 45

2- برایان فی، *فلسفه امروزی علوم اجتماعی*، خشایار دیهیمی، تهران، طرح نو، 1386، ص 59

لذا برای تبیین کنش‌های اجتماعی از نظریه‌های تعاملی تلفیقی عاملیت- ساختار، استفاده می‌کنند.

از آن‌جا که ما جامعه‌ای مسلمانیم و باید مسایل اجتماعیمان را با رویکرد اسلامی تحلیل و تبیین نماییم، ناگزیریم که نظر اسلام را در مورد مسایل اساسی و بنیادین جامعه‌شناسی از جمله فرد و جامعه به‌دست‌آوریم، و به لحاظ این که قرآن «تَبَيَانٌ لِّكُلِّ شَيْءٍ»^۱ است و معتبرترین منبع دین اسلام می‌باشد، پژوهش حاضر با این هدف کلی طراحی شده است که امکان و تحققِ تاثیر فرد بر ساختارهای اجتماعی را بررسی کرده، و در نهایت به این سوال پاسخ گوید که نقش فرد در ساختارهای اجتماعی از دیدگاه قرآن چیست؟ آیا خداوند فرد را در برابر ساختارهای اجتماعی مجبور و مسلوب‌الاختیار می‌داند و یا این که او را در برابر جامعه و تاثیرگذاری بر آن تشویق می‌نماید؟

2- اهمیت موضوع و ضرورت پژوهش

علوم اجتماعی و به‌طور خاص جامعه‌شناسی علمی است که موضوع مورد مطالعه آن‌ها کنش، روابط و تعاملات افراد و گروه‌ها در بستر ساختارهای اجتماعی و فرهنگی هر جامعه است.^۲ در این دسته از علوم در وهله اول، واقعیت موجود در حوزه علوم اجتماعی مورد نظر شناخته می‌شود و در مرحله بعد، بر اساس تصویر فرهنگی مطلوب و آرمانی مورد وفاق جامعه، نسبت به ارایه راه‌کارها و پیشنهادهایی برای رسیدن به اهداف جامعه اقدام گردد. بدیهی است که تصویر فرهنگی مطلوب یک جامعه مستخرج از عناصر بنیادینی است که فرهنگ غالب آن جامعه را شکل می‌دهد که می‌تواند شامل هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، انسان-شناسی، اعتقادات و ارزش‌های آن جامعه باشد.

بنابراین، شناخت و تبیین دقیق هر یک از این مولفه‌ها می‌تواند نقش به‌سزایی در دستیابی به یک تصویر روشن‌تر از وضعیت فرهنگی مورد انتظار جامعه ایفا کرده و حرکت در

---

1 - سوره نحل (16)، آیه 89

2 - حمید پارسانیا، چیستی علوم اجتماعی، هفته‌نامه پنجره، شماره 18، 16 آبان 1388

جهت نیل به اهداف آن جامعه را تسهیل نماید. با توجه به این مطلب، ضروری به نظر می‌رسد که برای بسط علوم اجتماعی در هر جامعه، به عناصر تشکیل‌دهنده‌ی فرهنگ آن نیز توجه نمود تا گام‌های بعدی توسعه آن علوم روشن‌تر و متناسب با فضای ارزشی آن جامعه طی شود.

همان‌طور که می‌دانید با این که ما در دهه سوم انقلاب اسلامی قرار داریم ولی هنوز تحول فرهنگی در جامعه ایران در آغاز راه است و بعد از انقلاب هنوز دگرگونی همه‌جانبه‌ای در عرصه‌ی فرهنگ تخصصی علوم انسانی و اجتماعی و سایر بخش‌ها صورت نداده است و عمدتاً همان ادبیات و فرمول‌های علمی و فرهنگی متداول، که برآمده از تمدن غرب است، به رسمیت شناخته می‌شوند و با آن به سامان‌دهی و اداره جامعه می‌پردازند. همین امر، تعارض و تناقض میان آرمان‌های جامعه اسلامی با علوم و تئوری‌های نظری و کاربردی غربی را بارز کرده و شکاف نظری عمیقی را در متن جامعه پدید آورده است.

این چالش و تقابل، که نوعی ناسازگاری میان اهداف انقلاب اسلامی با چارچوب‌ها و ساختارهای فکری بیگانه است، از همان آغاز مورد توجه بنیان‌گذار فرزانه جمهوری اسلامی حضرت امام خمینی (ره) قرار داشت، به طوری که ایشان موضوع انقلاب همه‌جانبه فرهنگی را با بیانی عمیق و استراتژیک خطاب به مسئولان و اندیشمندان طرح فرمودند.

همچنین تأکیدات رهبر معظم انقلاب (مدظله) بر ضرورت مولد بودن حوزه و دانشگاه هم به همین جهت است، «تا دانشگاه و محافل دینی، مولد نشوند، نمی‌توانند فرهنگ را به طرف علوم اسلامی تغییر جهت دهند.» بنابراین گام دوم انقلاب این است که، مفاهیم بنیادین حوزه و دانشگاه تکامل یابند، زیرا «فلسفه‌ای که کاری به کنترل عینیت نداشته باشد، مناسبات و تنظیمات اجتماعی را به فلسفه رقیب واگذار می‌کند. باید ارزش‌ها، هنجارهای اخلاقی و نظم اجتماعی مورد قبول اسلام را با روش متقن و براساس وحی بدست آورد.»¹

به همین دلیل، ایجاد تغییر در علوم انسانی متعارف، که چتر خود را بر همه ابعاد و اجزا

---

1 - سید محمد مهدی میرباقری، چگونگی تحول در علوم انسانی، *کیهان*، شماره 19513، دوشنبه 25 آبان 1388، ص

زندگی بشر گسترده‌اند، از محورهای مهم انقلاب فرهنگی در حیطه انقلاب اسلامی شمرده می شود.

تحول در علوم انسانی، امتداد انقلاب فرهنگی

از آنجا که علوم انسانی رایج، علوم انسانی غیر توحیدی بوده و برپایه تعاریف و نگرش مادی و زمینی به رابطه‌ی انسان و جهان، فرمول‌بندی شده‌اند که احاطه و یا درک روشنی از مخلوقیت، مفطوریت و مربوبیت همه ابعاد وجودی انسان و جهان ندارند و به‌وضوح، با رویکرد توحید محور در زمینه رابطه انسان جهان و خداوند متعال ناهماهنگ و ناسازگارند و از عقلانیت خودبنیاد، دنیازده و منطق دور از وحی، نشات می‌گیرند که زاییده گرایش‌های اومانیستی هستند. بر همین اساس و به جهت تقابلی که فرهنگ اسلام با فرهنگ غرب دارد، اگر علوم انسانی غربی مبدا و منشا برنامه‌ریزی برای کشور قرار گیرد، بحران‌های عمیق اجتماعی پدید می‌آورد و دستاوردهای انقلاب اسلامی با تهدید مواجه خواهند شد، البته باید به خاطر داشت که تمدن غیردینی غرب در حوزه علوم انسانی مادی پیشرفت زیادی داشته و کوشیده است تا ساختارها و مقررات اداره جامعه بشری را برآن پایه ساخته و تنظیم کند و در نهایت نظام لیبرال دموکراسی را به مثابه حکومت آرمانی در سطح بین‌المللی و جهانی بر ملت‌ها تحمیل نماید. در این شرایط و با توجه به آثار سوء مبنا‌پردادن علوم انسانی غربی و محدودیت‌های معرفت‌شناختی، روش‌شناختی، هستی‌شناسی و انسان‌شناسی این علوم، ما باید نسبت به نوآوری، فرآوری و تحقیق جدی در مفاهیم، قواعد و چارچوب‌های این علوم همت گماشته و با تکیه بر عقلانیت دین محور و بهره‌گیری متقن از معارف کامل و جامع قرآن مجید و اهل بیت علیه‌السلام مبانی و مسایل علمی همچون اقتصاد، جامعه‌شناسی، علوم سیاسی، روان‌شناسی و ... را از نو صورت‌بندی کرد. بر این اساس تولید علوم انسانی اسلامی که به جای علوم انسانی غربی بنشیند از اهمیتی والا در فرآیند انقلاب فرهنگی و توسعه و تعالی حکومت دینی برخوردار است!

از جمله مسایل اساسی و بنیادین که پایه و اساس نظریات جامعه‌شناسی را تشکیل می‌دهد، مساله جبر و اختیار فرد در مقابل جامعه و به عبارت دیگر، جبر و اختیار روح فردی در مقابل روح جمعی است که در بین دانشمندان جامعه‌شناس به خصوص در قرن اخیر مطرح شده است.

نوع پاسخ‌گویی به این پرسش در دانش اجتماعی و علم جامعه‌شناسی، بر نحوه تبیین بسیاری از مسایل اجتماعی مؤثر بوده، لوازم، آثار و پیامدهای مهمی در تحلیل آن‌ها دارد مانند بحث درباره نظریه‌های مدنی بالطبع دانستن (یا ندانستن) انسان، قبول فطرت فردی و جمعی برای انسان، قبول غایت واقعی برای جامعه و به تبع آن تبیین اجتماعی مسئله امامت و حکومت دینی، تکامل اجتماعی انسان، مهدویت و ...

بنابراین این پژوهش با هدف رفع خلاء تبیینی دیدگاه قرآن راجع به انسان و ساختارهای اجتماعی که در آن زیست می‌کند و بر طرف کردن کاستی‌های موجود در ادبیات مربوط به این حوزه تدوین شده است و در صدد است که نشان دهد که چگونه مفاهیم هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی قرآن در تدوین، تکوین و نقد نظریه‌های جامعه‌شناسی مؤثر بوده و خشتی عمل نمی‌کنند و در واقع اثبات نماید که نظریات اسلامی و بر اساس آن‌ها علوم انسانی اسلامی متفاوت از علوم انسانی غربی هستند و بنابراین تولید علم دینی معنادار خواهد بود. بدان امید که توانسته باشیم گامی هرچند کوتاه، در ترسیم مبانی نظری علوم انسانی در اسلام برداریم.

3- پیشینه پژوهش

با توجه به موضوع رساله که از دو بخش جامعه‌شناسی و قرآنی تشکیل شده است، جستجوها و تحقیقاتی راجع به سابقه موضوع انجام شد و مشخص شد که منابع جامعه‌شناسی قابل توجهی پیرامون رابطه فرد و جامعه، ساختار اجتماعی، نظریه‌های ساختی کارکردی و عاملیت ساختار وجود دارند که اکثراً به صورت کتاب‌های نظریه‌های جامعه‌شناسی، برخی به صورت تالیف و بیشتر به صورت ترجمه می‌باشند، اما این که کتاب، مقاله و یا پایان‌نامه‌ای با موضوع ساختارهای اجتماعی از دیدگاه قرآن و یا نقش فرد در ساختارهای اجتماعی از دیدگاه

قرآن باشد، وجود نداشت و خلاء چنین منابعی که با نگاه جامعه‌شناختی به بررسی دیدگاه‌های قرآن بپردازند، کاملاً محسوس است.

در خصوص قسمت اول موضوع، کتاب‌های نظریه‌های جامعه‌شناسی از جامعه‌شناسان به‌نامی، همچون جرج ریتزر کتاب «نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر»، لیوئیس کوزر کتاب «زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی»، ریمون آرون کتاب «مراحل اساسی سیر اندیشه در جامعه‌شناسی»، کتاب «فلسفه امروزی علوم اجتماعی» برایان فی و کتاب «ساختاربندی» جان پارکر بررسی شد که فصل دوم این پژوهش بر اساس دیدگاه‌های آن‌ها و برخی از جامعه‌شناسان ایرانی نوشته شده است. از آن‌جا که موضوع این پژوهش بررسی دیدگاه قرآن با تاکید بر تفاسیر المیزان و تسنیم می‌باشد، برای قسمت دوم این تحقیق از مباحث اجتماعی علامه طباطبایی (ره) که بیشتر در جلد چهارم «تفسیر المیزان» ذیل آیه 200 سوره آل عمران قرار دارد، استفاده شد و در مورد اندیشه‌های اجتماعی آیت الله جوادی آملی از کتاب «جامعه در قرآن» و جلد دهم «تفسیر تسنیم» بهره گرفته‌ایم.

کتاب «جامعه از دیدگاه نهج البلاغه» نوشته ولی الله برزگر کلیشمی کتاب دیگری است که با دید جامعه‌شناختی، جامعه را از دیدگاه قرآن و امام علی (ع) بررسی کرده است. روش بررسی او در این کتاب کاملاً منطبق با روش‌های پذیرفته شده در مطالعات اجتماعی امروزی است. در هر قسمت از کتاب پس از بیان مفاهیم و نظریات جامعه‌شناختی، آن مطلب را با دیدگاه قرآن، سخنان امام علی (ع) در نهج البلاغه و سایر سخنان آن حضرت مقایسه کرده است. در مجموع اثر پربار و دقیقی است اما با توجه به عنوان کتاب تمام جوانب موضوع رساله ما را پوشش نمی‌دهد و نتیجه‌ای که مولف گرفته با نظریه مختار ما متفاوت می‌باشد.

4- سؤال اصلی

نقش فرد در ساختارهای اجتماعی از دیدگاه قرآن چیست؟

5- سؤالات فرعی

1- نسبت فرد و جامعه از دیدگاه جامعه‌شناسان غربی چگونه است؟

- 2- رویکردهای اجتماعی مرتبط با این دیدگاه‌ها کدامند؟
- 3- نسبت فرد و جامعه از دیدگاه اندیشمندان مسلمان چگونه است؟
- 4- ویژگی‌های انسان از دیدگاه قرآن چیست؟
- 5- ویژگی‌های جامعه از دیدگاه قرآن چه می‌باشد؟
- 6- نسبت فرد و جامعه از دیدگاه قرآن چگونه است؟ (قرآن فرد را اصیل می‌داند یا جامعه را؟)

6- اهداف پژوهش

- پژوهش حاضر تلاشی است برای رسیدن به اهداف ذیل:
- شناخت دیدگاه قرآن درباره انسان.
  - شناخت دیدگاه قرآن درباره جامعه.
  - به دست آوردن نظر قرآن در مورد نسبت فرد و جامعه.
  - بررسی مبانی هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و انسان‌شناسی غرب.
  - بررسی مبانی هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی اسلام.

7- پیش فرض‌های پژوهش

پیش فرض ما در پاسخ به سوال اصلی مطرح شده این است که چون هیچ نظریه‌ای در حلاء شکل نمی‌گیرد و براساس مبانی هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و انسان‌شناسی به وجود می‌آید، دیدگاه قرآن درباره فرد و جامعه نیز با توجه به تمایز اساسی که بین هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و انسان‌شناسی اسلام و دیدگاه‌های غربی وجود دارد با نظریات جامعه‌شناسان غربی متفاوت است.

8- روش پژوهش:

روش بررسی ما در این پژوهش، روش توصیفی، تحلیلی و اکتشافی است. توصیفی است زیرا نظرات دیدگاه‌ها و مکاتب مختلف را پیرامون نسبت فرد و جامعه بیان می‌کند. تحلیلی اکتشافی است زیرا علاوه بر بیان اندیشه‌های دیدگاه‌های مختلف، به تحلیل و ارزیابی

آن‌ها نیز می‌پردازد تا بدین وسیله به کشف دیدگاه قرآن کمک کند.

9- ابزار گردآوری اطلاعات

با توجه به ماهیت موضوع مورد بررسی که جنبه تئوریک و نظری دارد، از میان روش‌های گوناگون جمع‌آوری اطلاعات، روش کتابخانه‌ای برای این پژوهش انتخاب شد و اطلاعات مورد نیاز از طریق فیش برداری از منابع، گردآوری شد.

10- سازماندهی پژوهش

پژوهش مورد نظر ما شامل سه فصل خواهد بود که هر فصل به چند قسمت تقسیم می‌شود، در نهایت با نتیجه‌گیری از مطالعه انجام گرفته و بیان ره‌آورد حاصل از این پژوهش، با رایه الگوی نظری از نقش فرد در ساختارهای اجتماعی، پایان می‌پذیرد.

فصل نخست؛ به دو بخش تقسیم می‌شود که در بخش اول (طرح تحقیق) به آن چه به طور معمول در طرح تحقیق می‌آید و در متن پژوهش به آن پرداخته می‌شود، مانند بیان مساله، اهمیت و ضرورت پژوهش، سوال اصلی، پیش فرض‌ها و روش پژوهش، مختصراً پرداخته و در بخش دوم (مفهوم‌شناسی)، کلیدی‌ترین اصطلاحات این پژوهش را تعریف می‌نماییم.

فصل دوم؛ در پاسخ به سوالات فرعی اول تا سوم تنظیم شده و به دو بخش تقسیم می‌شود. بخش اول آن به بررسی متون و آثار جامعه‌شناسان غربی درباره نسبت فرد و جامعه، با الهام از چارچوب فرانظریه سه انگاره‌ای ریتزر در سه گفتار رایه می‌شود. گفتار اول؛ انگاره جامعه‌گرایی، گفتار دوم؛ انگاره فردگرایی، و گفتار سوم؛ انگاره تعاملی و تلفیقی. بخش دوم این فصل به بیان نظرات اندیشمندان مسلمان با توجه به قالب رایه شده در بخش اول و در همان سه گفتار خواهد بود.

فصل سوم؛ این فصل در پاسخ به سوالات فرعی چهارم تا ششم، در دو بخش تنظیم شده که در بخش اول به بررسی دیدگاه قرآن درباره انسان، در سه گفتار و بخش دوم آن به بینش قران درباره جامعه در سه گفتار خواهد پرداخت.

سرانجام با جمع‌بندی مطالب مطرح شده به تحلیل و مقایسه دیدگاه‌های جامعه‌شناسان

غربی و دیدگاه قرآن پرداخته و ره‌آورد حاصل از این پژوهش یعنی دیدگاه قرآن درباره نقش فرد در ساختارهای اجتماعی را به صورت یک مدل سه‌بعدی عرضه می‌نماید.

لازم به توضیح است که در این رساله تنها به موضوع امکان و تحقق تاثیر فرد بر ساختارهای اجتماعی می‌پردازد و به مباحث نحوه تاثیر فرد بر جامعه یا جامعه بر افراد وارد نمی‌شود. همچنین روش نویسنده، در این رساله بدین نحو است که پس از بیان موضوعات و مطالب مطرح شده در هر مبحثی، عقیده و نظر مختار خود یا نتیجه‌گیری لازم را، در راستای پاسخ به سوال اصلی، بیان داشته، اما نتیجه‌گیری نهایی و دسته‌بندی شده در قسمت جمع‌بندی و نتیجه‌گیری خواهد آمد.

بخش دوم : مفهوم شناسی

مفهوم‌شناسی به کلیدی‌ترین اصطلاحات در تبیین یک موضوع می‌پردازد که نقش سازه-ها را در یک بنا ایفا می‌کنند. مهم‌ترین مفاهیمی که در مدخل بحث «نقش فرد در ساختارهای اجتماعی از دیدگاه قرآن»، لازم است از آن‌ها تعریف مناسبی ارائه شود، تا مقصود نویسنده را روشن سازند، عبارتند از:

نقش، فرد، ساختار اجتماعی، جامعه، اصالت، ترکیب اعتباری، ترکیب حقیقی.

2-1- نقش (Role):

انتظارات و تعهدات رفتاری متصور از اشغال‌کننده یک مقام یا منصب اجتماعی مشخص را نقش گویند.

این اصطلاح را در مورد سهمی هم که یک فرد یا گروه یا دیگر واحدهای اجتماعی در زندگی یک جامعه برعهده دارند، به‌کار می‌برند.¹

منظور ما از نقش در این رساله، معنای دوم می‌باشد.

2-2- فرد (Agent):

«فرد» به معنای یک انسان واحد است² و در اصطلاحات جامعه‌شناسی واژه‌های عامل یا کارگزار (Agent) مترادف واژه فرد می‌باشد.

به این ترتیب (Agent) یا کارگزار، آن‌گونه که در فرهنگ انگلیسی پنگوئن تعریف شده عبارتست از: «شخصی که عمل می‌کند، یا اعمال قدرت می‌کند تا چیزی را انجام بدهد و یا

1- پاتریک نولان، گرهارد لنسکی، *مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی کلان*، ناصرموفقیان، تهران، نشر نی، 1380، ص 600

2- آنتونی آربلاستر، *ظهور و سقوط لیبرالیسم*، عباس مخبر، چاپ دوم، تهران، نشر مرکز، 1389، ص 7

اثری ایجاد کند.^۱ در فرهنگ انگلیسی آکسفورد، «کارگزار به عنوان شخصی که قدرت به کار می برد و یا اثری ایجاد می کند.» تعریف شده است.^۲

منظور ما از فرد در این جا، افراد جامعه های انسانی یا همان انسان، می باشد.

2-2-1- انسان:

انسان واژه عربی و اسم جنس عام است که برای مذکر و مونث و جمع و مفرد یکسان به کار می رود و در کتب لغت عموماً ذیل ماده انس نوشته شده است. انس در مقابل جن به معنای اهلی و خوگرفته و مانوس است. بعضی، ریشه اصلی انسان را انس به ضم اول می دانند که به معنای خوگرفتن و الفت یافتن می باشد. از آن جهت که انسان به تنهایی نمی تواند زندگی کند و نیز به این جهت که به هر چیز خو می گیرد و انس پیدا می کند.^۳

تعریف انسان به حیوان ناطق از قدیمی ترین تعاریف، درباره انسان می باشد و مقصود حیوانی است که دارای نفس دراکه می باشد و در مقابل صامت یعنی حیوانی که دارای نفس دراکه و شعور نمی باشد.^۴

با نگاهی اجمالی به آیات قرآن می توان این الفاظ را در مورد انسان یافت. انسان، بشر، ناس، اناس، اناسی، انسی، بنی آدم و انس.^۵ همچنین در قرآن کریم بالغ بر 60 مورد لفظ انسان - آمده است و در مواردی بسیار نام گروهی از انبیاء و اولیاء و همچنین نام برخی از افرادی که مقابل آنها بوده اند ذکر شده و از تعبیر عامه فراوان دیگری نظیر بنی آدم، ناس، مومنان، کافران و ... برای معرفی انسان و گروه های انسانی استفاده شده است.^۶

1- دیوید مارش و جری استوکر، *روش و نظریه در علوم سیاسی*، امیرمحمد حاجی یوسفی، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی، 1384، ص 307

2- همان.

3- سیدضیاءالدین سجادی، *انسان در قرآن کریم*، تهران، بنیاد قران، 1360، ص 1

4- همان، ص 12 و 13

5- حمید نگارش، *جامعیت انسان شناسی اسلام، فصلنامه پیام*، شماره 91، ص 53

6- عبدالله جوادی آملی، *انسان در اسلام*، چاپ اول، نشر رجاء، 1372، ص 30

2-3- ساختار اجتماعی (Social Structure):

کلمه ساخت structure از کلمه لاتین Structura و از فعل struere به معنای ساختن و بناکردن گرفته شده است. مفهوم ساخت با توجه به دیدگاه‌های مختلف و تاکید بر جنبه و ابعاد متفاوت آن به صور گوناگون تعریف شده که یکی از رایج‌ترین این تعاریف عبارت است از: هرگاه میان عناصر و اجزای یک مجموعه که کلیت آن مدنظر است، رابطه‌ای نسبتاً پابرجا و ثابت برقرار باشد، به مفهوم ساخت می‌رسیم. از این رو، ساخت دارای دو وجه خواهد بود؛ یکی متشکل از عناصر تشکیل‌دهنده آن و دیگر روابط ثابتی که عناصر ساختی را، به یکدیگر مرتبط می‌سازند.¹

علی‌رغم مفاهیم متفاوتی که در تعاریف ساخت اجتماعی به کار رفته است، همه آن‌ها به روابط میان پدیده‌های اجتماعی، تجربی و واقعی اشاره می‌کنند. اعم از این که این پدیده‌ها افراد باشند، یا گروه‌ها، یا نقش‌ها.² ساخت جامعه به نظم و ترتیب‌های اساسی یا الگویابی روابط اجتماعی در میان مردم، اطلاق می‌گردد. ویژگی‌های ساختاری جامعه، رفتار ما را به عنوان افراد شدیداً تحت تاثیر قرار می‌دهند، در همین حال ما نیز در کنش‌هایمان، آن ساختارها را باز می‌آفرینیم، «باز تولید می‌کنیم» و نیز تا اندازه‌ای تغییر می‌دهیم.³

2-4- جامعه:

واژه جامعه از نظر لغوی اسم فاعل مونث از مصدر جمع به معنای گردآورنده، گردکننده، اجتماع، حوزه، حلقه، مردم یک کشور یا شهر یا ده آمده است. جامعه در زبان فرانسه «Societe» و در زبان انگلیسی «Society» که هر دو از واژه «Socium» لاتین گرفته شده و به معنی دوست، رفیق، متحد و همراه است.⁴ جامعه به گونه‌ای پیچیده است که به تعریف در نمی‌

1- غلام‌عباس توسلی، نظریه‌های جامعه‌شناسی، چاپ هشتم، تهران، 1380، ص 125.

2- همان، ص 130

3- آنتونی گیدنز، جامعه‌شناسی، منوچهر صبوری، تهران، نشر نی، 1373، ص 22

4- منصور وثوقی و دیگران، مبانی جامعه‌شناسی، چاپ یازدهم، تهران، انتشارات خردمند، 1376، ص 49

آید و هر تعریفی از جامعه، نوعی نارسایی دارد. ریمون بودون در این باره اظهار می‌دارد؛ جامعه‌شناسان تنها بر سر یک موضوع اختلاف نظر ندارند و آن دشواری تعریف جامعه است.^۱ به همین دلیل یک تعریف جامع و مانع که مورد قبول همه و یا اکثر آنها باشد، وجود ندارد لذا به یک تعریف کلی که دست کم مورد قبول اکثر آنان است، بسنده می‌کنیم:

«جامعه، مجموعه‌ای بزرگ و خودبسنده از افراد انسان است که، روابط

گونگون مشترک و متقابل و نسبتاً پایداری آنها را به هم پیوند می-

دهد.»^۲

2-4-1- واژه‌های مترادف با مفهوم جامعه در قرآن^۳

واژه‌هایی در قرآن هست که از مجموع آنها می‌توان مفهوم جامعه را به دست آورد؛ مانند قوم، قبیله، قریه، طائفه، ملت، امت و ناس که مفهوم جامعه را می‌رسانند. برخی از این واژه‌ها در قرآن بسیار تکرار شده که این خود، نشان‌دهنده اهتمام قرآن به جایگاه جامعه است. برای اثبات این نکته که در اسلام جامعه جایگاه ویژه‌ای دارد، به برخی از الفاظ قرآنی در این زمینه اشاره می‌شود:

2-4-1-1- قوم:

این واژه که بیش از 300 بار در قرآن و افزون بر 100 بار در نهج‌البلاغه به کار رفته، در زبان عربی به معنای گروه مردان و زنان با هم، یا به صورت گروه خاص از مردان آمده است؛ مانند «لا یسخر قومٌ من قوم»^۴. این لفظ در لغت عرب به دو اعتبار، به صورت مذکر و مؤنث استعمال می‌شود و در آیات قرآن هر دو گونه‌اش آمده است. کاربرد مذکر آن مانند آیه

1- ریمون بودون، منطق اجتماعی، عبدالحسین نیک‌گهر، تهران، انتشارات جاویدان، 1370، ص 15

2- دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، درآمدی بر جامعه‌شناسی اسلامی، قم، دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، 1363، صص 286-289

3- عبدالله جوادی آملی، تفسیر موضوعی قرآن کریم (جامعه در قرآن)، چاپ اول، 1387، صص 34-39

4- سوره حجرات (49)، آیه 11

یاد شده و مونث آن نظیر «كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ»^۱.

2-1-4-2- قریه:

«قریه» به ده، دهکده، شهر و هر جایی گفته می‌شود که مسکن و ماوای افراد کم یا زیاد باشد. اگر گروهی از مردان و زنان در مکانی سکونت گزینند، به شکلی که مساکن و منازلشان به هم وصل باشند، محل زندگی آنان قریه است. در قرآن کریم این واژه نیز بارها تکرار شده- است؛ مانند «و ان من قریه الا نحن مهلكوها قبل يوم القيامة»^۲ و «و کم اهلکنا من قریه بطرت معیشتها»^۳.

2-1-4-3- ناس:

بیش از 200 بار در قرآن به کار رفته و به معنای مردم و اسمی است که برای جمع وضع شده و مفرد آن انسان است. ممکن است گاهی بر دو جنس انس و جن اطلاق شود؛ ولی بیشتر برای انسان به کار می‌رود و اصل آن اناس است که از آن اصل تخفیف یافته و «ناس» شده است: «و من الناس من یقول ءامنا بالله و بالیوم الاخر و ما هم بمؤمنین»^۴. گاهی «ناس» در مقابل «جن» به کار رفته است: «من الجنه و الناس»؛ «و ما خلقت الجن و الانس الا لیبعدون»^۵.

2-1-4-4- ملت:

واژه «ملت» در قرآن به معنای دین، کیش، شریعت، آیین و مذهب به کار رفته است. «فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ اِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا»^۶؛ «و من یرغب عن ملة ابراهیم الا من سفه نفسه»^۷.

1- سوره ق(50)، آیه 12

2- سوره اسراء(17)، آیه 58

3- سوره قصص(28)، آیه 58

4- سوره بقره(2)، آیه 8

5- سوره ذاریات(51)، آیه 56

6- سوره آل عمران(3)، آیه 95

7- سوره بقره(2)، آیه 130

این واژه به جامعه‌ای که دارای دین و آیین واحدی است نیز اطلاق می‌گردد. البته مفهوم ملت در جامعه‌شناسی و تاریخ معادل کلمه «Nation» انگلیسی است که در قرآن ملت به این معنی استعمال نشده است.

2-4-1-5- امت:

در قرآن چند مرتبه تکرار شده و برخی واژه پژوهان آن را به معنای جماعتی دانسته‌اند که برای آنان پیامبری آمده باشد؛ ولی بعضی از جمله صاحب کشاف، گفته‌اند امت به گروه یا جمعیتی اطلاق می‌شود که به پیامبر و فرستاده الهی ایمان آورده باشند، بنابراین فقط به قومی که برای آن‌ها پیامبری آمده باشد امت گفته نمی‌شود، بلکه ایمان و پیروی آنان نسبت به آن رسول و فرستاده الهی نیز شرط است.

نزد برخی لغویان «امت» به معنای عالم و نیز مقتدای دارای جایگاهی ویژه آمده است؛ یعنی شخصی که در علم منحصر به فرد باشد؛ یا مردم به او اقتدا کنند؛ مانند حضرت ابراهیم که به تنهایی یک امت بوده است:

«ان ابراهیم کان امه قانتاً لله حنیفاً و لم یک من المشرکین»^۱.

2-4-1-6- طائفه:

به گروهی که بیش از سه نفر و کمتر از 1000 نفر باشند اطلاق می‌شود:

«ودت طائفه من اهل الکتاب لو یضلونکم و ما یضلون الا انفسهم و ما یشعرون»^۲؛

«و قالت طائفه من اهل الکتاب ءامنوا بالذی انزل علی الذین ءامنوا وجه النهار و اکفروا ءآخره لعلهم یرجعون»^۳؛ «و لیشهد عذابهما طائفه من المؤمنین»^۱.

1- سوره نحل(16)، آیه 120

2- سوره آل عمران(3)، آیه 69

3- سوره آل عمران(3)، آیه 72

با توجه به واژه‌های فوق می‌توان جامعه را از نگاه قرآن چنین تعریف کرد که: به گروهی از افراد اطلاق می‌شود که با هدف مشترک، ملاک و معیار معین، سنت خاص و یا دارای دین و آیین واحد در مکانی خاص گردهم آمده باشند.

2-5- اصالت :

قبل از طرح آرا و نظریات صاحب‌نظران در مورد اصالت فرد یا جامعه، لازم است درباره معانی مختلف کلمه "اصالت"، سخنی کوتاه به میان آوریم.

«مقصود از اصالت، تحقق عینی و خارجی است. یعنی واقعیتی فراتر از

اعتبارهای ذهنی و قراردادی ما»^۲.

واژه اصالت در عبارت اصالت فرد یا جامعه، سه معنی می‌تواند داشته باشد:

2-5-1- اصالت به مفهوم فلسفی؛

که به معنای وجود واقعی داشتن و برخوردار بودن از عینیت است و در مقابل وجود اعتباری و غیر واقعی به کار می‌رود. بنابراین، اگر چیزی را دارای اصالت فلسفی بدانیم، منظورمان اینست که آن چیز، خارج از ذهن و مفاهیم ذهنی ما، دارای وجود عینی و واقعی است.

2-5-2- اصالت به مفهوم حقوقی؛

به معنای اولویت و تقدم حقوق و مصالح جامعه یا فرد می‌باشد. بحث از تقدم و اولویت حقوق جامعه یا فرد، وارد شدن در حوزه "بایدها و نبایدها" است که، وظیفه جامعه-شناسی به‌عنوان یک علم تجربی نیست. در کتاب "جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن" درباره معنای اصالت حقوقی چنین آمده است:

در زمینه حقوق، مخصوصاً اصالت جامعه یا فرد، مراد این است که آیا تقدم از آن حقوق

1- سوره نور(24)، آیه 2

2- حسین سوزنچی، همان، ص 46

مصالح جامعه است یا از آن حقوق و مصالح فرد؟ همین مساله باعث شده که مکاتب حقوقی و به خصوص مکاتب اقتصادی به دو دسته‌ی بزرگ تقسیم گردد: مکاتب طرفدار اصالت جامعه یا جامعه‌گرا و مکاتب طرفدار اصالت فرد یا فردگرا. در مورد تزاخم حقوق مصالح جامعه با حقوق و مصالح فرد، جامعه‌گرایان بر تقدم جامعه و منافع عمومی در برابر فرد و منافع خصوصی، تکیه می‌کنند و فردگرایان بالعکس بر اولویت فرد و منافع خصوصی تاکید دارند.¹

2-5-3- اصالت به مفهوم اجتماعی؛

به معنای غلبه‌ی تاثیر و نفوذ داشتن می‌باشد.

مقصود از اصالت جامعه به مفهوم اجتماعی آن این است که، افراد انسانی در اجتماع، به شدت تحت تاثیر و نفوذ عمیق جامعه قرار می‌گیرند به حدی که، این جامعه است که شخصیت آن‌ها را می‌سازد. نظریه "اصالت جامعه" در حد افراطی آن، انسان را قبل از زندگی اجتماعی فاقد هویت انسانی دانسته و حیوانی بیش نمی‌داند و هویت انسان را منحصر در هویت اجتماعی او می‌داند و معتقد است که هویت انسان را، آن اجتماعی که در آن زندگی می‌کند به او می‌بخشد. براساس این نظریه، انسان همانند یک ظرف خالی می‌باشد که، همه مظروف خود را از اجتماع می‌گیرد و خود هیچ‌گونه گرایش یا تمایل فطری ندارد. به این ترتیب جامعه هم احساسات فرد را تعیین می‌کند و هم به رفتار او نظم می‌بخشد و این شرایط اجتماعی است که بر شیوه اندیشیدن، عمل و عکس‌العمل افراد اثر می‌گذارد. طرفداران این نظریه را جامعه‌گرا، کل‌گرا یا اصالت‌الجمعی می‌گویند.

منظور از "اصالت فرد" به مفهوم اجتماعی آن این است که، فرد با استعدادها، تمایلات فطری و گرایش‌های درونی گوناگون متولد می‌شود و مانند لوح سفیدی نیست که قلم اجتماع هر چه خواست در آن بکشد یا بنویسد. به اعتقاد حامیان این نظریه، موثرترین عامل در کنش‌ها

1- محمدتقی مصباح‌یزدی، جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن، قم، مرکز نشر سازمان تبلیغات اسلامی، 1368، صص 40-

و واکنش‌های فرد، حالات و خصوصیات روانی اوست و اجتماع تنها جایگاه به ظهور رسیدن استعداد‌های نهفته آدمی است. طرفداران افراطی این نظریه، کوچکترین نقشی برای اجتماع، در تکوین شخصیت افراد قایل نیستند.¹ طرفداران این نظریه را فردگرا، جزء‌گرا یا اصالت‌فردی می‌گویند.

مراد ما از اصالت در این پژوهش، معنای سوم یا اصالت به مفهوم اجتماعی آن است.

2-6- اقسام ترکیب جامعه:

با توجه به تعریفی که برای مفهومی به اسم «جامعه» بیان کردیم، می‌توان حالت‌های مختلفی برای اقسام ترکیب جامعه بیان نمود. در این مورد شهید مطهری تقسیم‌بندی مشهور چهارگانه‌ای را، در بخش پنجم کتاب مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی، انجام داده‌است،² که برای اختصار مطلب در اینجا تنها به ذکر دو مورد که در این پژوهش استفاده شده‌اند اکتفا می‌کنیم.

2-6-1- ترکیب اعتباری جامعه:

ترکیب جامعه از افراد، ترکیب اعتباری است، که به کنار هم قرارگرفتن تعدادی از امور گفته می‌شود و در آن اجزا نه هویت خود را از دست می‌دهند و نه استقلال خود را و اثر مجموعه، همان مجموعه اثر تک تک افراد آن است، یعنی واقعا ترکیبی صورت نگرفته‌است، مانند اثر مجموعه درختان یک جنگل بر آب و هوای آن منطقه. چنین دیدگاهی درباره جامعه افراطی‌ترین نوع اصالت فرد می‌باشد.³

2-6-2- ترکیب حقیقی جامعه:

ترکیب حقیقی آن‌گاه صورت می‌گیرد که یک سلسله امور در یکدیگر تاثیر نموده، از

1- ولی الله برزگر، *جامعه از دیدگاه نهج البلاغه*، سازمان تبلیغات اسلامی، 1372، صص 271-276

2- مرتضی مطهری، *مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی (جامعه و تاریخ)*، چاپ شانزدهم، تهران، صدرا، 1375، صص 24-27

3- حسین سوزنچی، همان، ص 47.

یکدیگر متأثر گردند و در اثر آن تاثیر و تاثرها و فعل و انفعالات زمینه پیدایش، یک پدیده جدید با خواص مخصوص به خود پدید آید، آن گونه که در ترکیب‌های شیمیایی می‌بینیم. لازمه ترکیب حقیقی این است که، اجزاء تشکیل‌دهنده پس از ترکیب و ادغام در یکدیگر، ماهیت خواص و آثار خود را از دست داده و در وجود «مرکب» حل شوند. اگر امری و رای اجزا بتوان یافت، آن ترکیب حقیقی است.^۱

شهید مطهری در توضیح این قسم ترکیب در مورد جامعه این گونه بیان می‌کند: «جامعه مرکب حقیقی است از نوع مرکبات طبیعی، ولی ترکیب روح‌ها و اندیشه‌ها و عاطفه‌ها و خواسته‌ها و اراده‌ها و بالاخره ترکیب فرهنگی نه ترکیب تن‌ها و اندام‌ها.»^۲

به نظر علامه طباطبایی (ره) و شاگرد ایشان شهید مطهری، قرآن مسایل مربوط به فرد و جامعه را به گونه‌ای بیان می‌کند که این نظریه تایید می‌شود.^۳

اکنون که مفاهیم و اصطلاحات کلیدی استفاده شده در این پژوهش از نظر نویسنده، توضیح داده شد به سراغ فصل دوم این رساله می‌رویم تا ببینیم که از دیدگاه جامعه‌شناسان غربی و اندیشمندان مسلمان، جایگاه فرد و جامعه نسبت به هم چگونه تعریف می‌شود و کدامیک را اصیل و دیگری را تابع و پیرو آن می‌دانند؟ آیا دیدگاه‌های دیگری هم وجود دارد؟ در این راستا چه مکاتب فکری به وجود آمده‌اند؟ نقطه عزیمت یا اصول موضوعه یعنی هستی-شناسی، معرفت‌شناسی و انسان‌شناسی این نظریه‌پردازی‌ها چگونه می‌باشد؟ باشد که این فصل مقدمه‌ای برای روشن ساختن دیدگاه قرآن، درباره نسبت فرد و جامعه بوده و با کمک این دیدگاه‌ها و جستجو در مبانی معرفتی آن‌ها بتوانیم به علت تفاوت دیدگاه قرآن با مکاتب فکری غرب، پی ببریم.

1- مرتضی مطهری، همان، ص 24 و محمدتقی مصباح‌یزدی، همان، ص 35

2- مرتضی مطهری، همان، ص 27

3- محمدحسین طباطبایی، *تفسیر المیزان*، محمدباقر موسوی همدانی، ج 4، دفتر انتشارات اسلامی، قم، 1363، ص 52 و مطهری، -

همان، ص 30